

Przeprowadzenie długotrwałej kwerendy w archiwum wileńskim – w moim przekonaniu – zdecydowanie poszerzyłoby stan wiedzy historycznej nie tylko w odniesieniu do problematyki polsko-litewskiej rywalizacji wywiadowczej. Wiele niewyjaśnionych do tej pory czy traktowanych jako drugorzędne kwestii z zakresu wzajemnych relacji międzypaństwowych lub skomplikowanych stosunków panujących na pograniczu mogłoby znaleźć odpowiedź w momencie przeanalizowania dokumentacji aktowej władz państwowych, organizacji politycznych i paramilitarnych.

Witold Gieszczyński

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

REFLEKSJE Z MUZEUM OFIAR LUDOBÓJSTWA W WILNIE

W październiku 2007 r. minęło piętnaście lat od utworzenia Muzeum Ofiar Ludobójstwa na Litwie z siedzibą w Wilnie (*Genocido Aukų Muziejus*)¹. Placówka ta zarządzana jest przez Centrum Badań nad Ludobójstwem i Litewskim Ruchem Oporu. Centrum powołane w 1994 r. przez litewski Sejm prowadzi zarówno działalność edukacyjną, jak również o charakterze naukowo-badawczym². Muzeum zajmuje się gromadzeniem, przechowywaniem i prezentowaniem eksponatów, które dokumentują zbrodnicze działania reżimu sowieckiego oraz ukazują skalę oporu społecznego na Litwie. Ten bogaty zbiór tworzą nie tylko dokumenty urzędowe, fotografie, różnego rodzaju publikacje, ale także przedmioty materialne, które stanowią świadectwo totalitaryzmu komunistycznego. Znaczną część ekspozycji zajmują pamiątki pochodzące ze zbiorów prywatnych. Należy dodać, że zbiory przez cały czas są uzupełniane o cenne i dotychczas nieznanne eksponaty. W poszczególnych salach wystawowych multimedialnego muzeum, ulokowanych na trzech poziomach, znajdują się tablice informacyjne nie tylko w języku litewskim, ale także angielskim i rosyjskim, co jest szczególnie ważne w przypadku gości z zagranicy.

Muzeum Ofiar Ludobójstwa znajduje się w miejscu nieprzypadkowym. Podczas ostatniej wojny swoją siedzibę miało tam wileńskie Gestapo, nato-

¹ Twórcą pojęcia *genocide* – ludobójstwo, a także projektu Konwencji ONZ w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa podpisanej 9 XII 1948 r., zgodnie z którą zbrodnie ludobójstwa nie ulegają przedawnieniu był Rafał Lemkin. Szerzej: J.-L. Panné, *Kilka uwag na temat genezy pojęcia „ludobójstwo”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2007, nr 1(11), s. 373–382.

² Centrum Badań nad Ludobójstwem i Litewskiego Ruchu Oporu w Wilnie utworzyło portal internetowy, na którym zamieszczono dokumenty (publikowane w jęz. rosyjskim i angielskim), dotyczące zbrodniczej działalności NKGB, MGB i KGB na terenie Litwy, Łotwy i Estonii. Zob. www.kgbdocuments.com. *KGB in the Baltic States: documents and researches* (28 X 2007 r.)

miast po wojnie, aż do 1991 r. – KGB³. Dlatego w powszechnej świadomości Litwinów ten „cieszący się” ponurą sławą gmach jest symbolem półwiekowej okupacji sowieckiej. Przed wejściem do muzeum zwracają uwagę wyryte na fasadzie budynku nazwiska ofiar terroru komunistycznego. Z kolei tuż obok znajduje się symboliczny pomnik w kształcie piramidy z kamieni zebranych z różnych miejsc Litwy, który u wierzchołka zwieńczony jest krzyżem (fot.).

³ W 1917 r. bolszewicy powołali Wszechrosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (*Wsierossijskaja Czieriezwyczajnaja Komisja* – WCzK). W 1922 r. w miejsce WCzK powołano Państwowy Zarząd Polityczny (*Gosudarstwiennoje Polituprawlienije* – GPU), od 1923 r. Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (*Objedinionnoje Gosudarstwiennoje Politiczskoje Uprawlenije* – OGPU). W 1934 r. OGPU został włączony do Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (*Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł* – NKWD). W 1941 r. z NKWD wyłączono sprawy bezpieczeństwa, które przejął Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego (*Narodnyj Komissariat Gosudarstwiennoj Biezopasnosti* – NKGB). W 1946 r. NKWD i NKGB przemianowano zostało na Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*Ministerstwo Wnutriennych Dieł* – MWD) i Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego (*Ministerstwo Gosudarstwiennoj Biezopasnosti* - MGB). Po śmierci Stalina w 1953 r. MGB włączono w skład MWD, a w 1954 r. ze struktur MWD wyodrębniono Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (*Komitiet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti* – KGB).

Pamięci więzionych i deportowanych poświęcona jest znaczna część ekspozycji zorganizowana na parterze i pierwszym piętrze muzeum. Po aneksji w 1940 r. z Litwy w głąb imperium sowieckiego deportowano tysiące osób⁴. Uwagę odwiedzających muzeum przykuwają fotografie, dokumenty, a także różnego rodzaju przedmioty codziennego użytku, w tym własnoręcznie wykonane krzyżyki, modlitewniki, pocztówki, stanowiące świadectwo tragicznych losów więźniów sowieckich łagrów. Przedstawiono również warunki ich codziennego życia i niewolniczej pracy. Na wyobraźnię wielu zwiedzających oddziałują dźwięki wydobywające się z głośnika, imitujące odgłos jadącego pociągu oraz fragment torów kolejowych zdających się prowadzić w najodleglejsze zakątki imperium sowieckiego.

Za realizację polityki terroru wobec społeczeństwa odpowiedzialny był komunistyczny aparat represji⁵. W kolejnych pomieszczeniach muzeum można zobaczyć m.in. sowieckie mundury, broń, odznaczenia, odznaki, pieczętki, itp. Należy pamiętać także o wojnie partyzanckiej, prowadzonej o niepodległość kraju w latach 1944–1953⁶. Należy dodać, że spośród krajów bałtyckich najliczniejszy i najbardziej intensywny opór miał miejsce właśnie na Litwie. Według szacunków litewskich historyków tylko w latach 1944–1948 w walkach z wojskami sowieckimi zginęło ponad 17 tys. Litwinów⁷. Ważną część ekspozycji stanowią zbiory nawiązujące do działań związanych ze zwalczaniem przez komunistów Kościoła katolickiego na Litwie i represji stosowanych wobec duchownych. W tym miejscu warto dodać, że w latach 1944–1953 Kościół katolicki na Litwie stracił ponad jedną czwartą księży⁸.

Jednak największe wrażenie na zwiedzających wywiera część ekspozycji zorganizowana w podziemiach gmachu przy ul. Aukų 2a. Schodząc po betonowych stopniach pokonujemy tę samą drogę, którą przebywali więźniowie,

⁴ Zob. D. Kuodyte, A. Anušauskas, *Partyzancka dekada*, „Karta” 1998, nr 24, s. 26. Litewscy historycy szacują, że w pierwszym powojennym dziesięcioleciu na Syberię zesłano 40 tys. rodzin, tj. blisko 120 tys. osób. Poza tym aresztowano ok. 186 tys. osób, z których 143 tys. znalazło się w Gułagu; Z. Kiaupa, *The History of Lithuania*, Vilnius 2004, s. 307–308. Autor podaje, że w latach 1944–1954 z Litwy w głąb Związku Sowieckiego deportowano 128 tys. osób. Tylko w ramach wielkiej obławy zorganizowanej 22–23 V 1948 r. przez MWD aresztowano i zesłano na Syberię 35 800 osób. W trakcie kolejnych tego typu akcji, które odbyły się 25–30 III 1949 r. deportowano 29 tys. osób, natomiast 2–3 X 1951 r. – 16 200 osób.

⁵ Zob. J. Starkauskas, *Struktury wykonawcze stalinowskiego terroru na Litwie w latach 1944–1956*, w: *Aparat represji a opór społeczeństwa wobec systemu komunistycznego w Polsce i na Litwie w latach 1944–1956*, red. P. Niwiński, Warszawa 2005, s. 69–76.

⁶ Drobne grupy partyzanckie litewskiego podziemia narodowego przechodziły także przez granicę z Polską i do 1949 r. działały w zamieszkałych przez Litwinów gm. Puńsk, Krasnowo, Berżniki, Zaboryszki w pow. suwalskim. Szerzej: G. Motyka, *Litewskie podziemie narodowe*, w: *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, Warszawa–Lublin 2007, s. 528.

⁷ Zob. A. Anušauskas, *Ruch oporu na Litwie i metody jego działalności w latach 1944–1956*, w: *Aparat represji...*, s. 49–56; por. D. Kuodyte, A. Anušauskas, op. cit., s. 25. Autorzy artykułu podają, że w latach 1944–1953 zginęło w starciach lub zostało zamordowanych przez wojska NKWD ponad 20 tys. osób, z czego ponad 12 tys. poległo w latach 1944–1945.

⁸ Zob. A. Streikus, *Represje przeciwko Kościołowi katolickiemu na Litwie w latach 1944–1955*, w: *Aparat represji...*, s. 110–114.

mając świadomość, że dla wielu z nich była to droga ostatnia. Podobne wrażenie można odnieść, gdy poruszając się w koszmarnym więziennym labiryncie zdajemy sobie sprawę z ogromu ludzkich tragedii, jakich wiele rozegrało się w tym miejscu. Jednak szczególnie wstrząsające wrażenie na zwiedzających wywiera cła śmierci, gdzie dokonywano egzekucji skazanych członków podziemia niepodległościowego. Następnie ciała pomordowanych ciężarówkami przewożono na miejsce pochówku, po czym potajemnie grzebano w masowych grobach w Tuskulėnai. Jak ustalili litewscy historycy tylko w latach 1944–1947 w wileńskim więzieniu NKWD-NKGB zamordowano 767 osób, natomiast do początków lat 60. życie straciło tam ponad tysiąc osób. Oprócz Litwinów ofiarami terroru komunistycznego byli również Rosjanie, Polacy, Niemcy, Białorusini, Łotysze, Ukraińcy oraz przedstawiciele innych narodowości. Ciągłe jeszcze trwają badania, które ostatecznie pozwoliłyby ustalić miejsce pochówku osób skazanych na karę śmierci po 1950 r.

Lata	Liczba ofiar
1944	45
1945	479
1946	195
1947	58
Razem	767

Należy podkreślić, że wileńskie Muzeum Ofiar Ludobójstwa od lat współpracuje ze stroną polską. Przykładem tej współpracy było otwarcie 20 lipca 2007 r. na terenie muzeum wystawy pt. *Zaginieni w obławie augustowskiej (lipiec 1945 r.) – Dingusieji per Augustavo gaudynes (1945 m. liepa)*, przygotowanej przez Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku. Należy przypomnieć, że choć tzw. obława augustowska była największą zbrodnią, dokonaną przez Sowieców na ludności polskiej po zakończeniu II wojny światowej, to w większości podręczników historii do dnia dzisiejszego trudno szukać choćby krótkiej wzmianki na ten temat. Przypomnijmy, że celem operacji, w której brały udział jednostki Armii Czerwonej i NKWD-NKGB, wspomagane przez siły UB i milicji było rozbicie polskiego podziemia niepodległościowego w rejonie Suwałk i Augustowa. Sama operacja miała niezwykle brutalny charakter. W jej trakcie zatrzymano kilka tysięcy osób, z których następnie wytypowano grupę liczącą blisko 600 osób. Ludzi tych wywieziono w nieznanym kierunku i od tej pory wszelki ślad po nich zaginął. Dzisiaj jest już pewne, że zostali zamordowani, ale miejsce pochówku ofiar obławy augustowskiej pozostaje w dalszym ciągu nieznane.

⁹ Zob. J. Eisler, *Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 7 (30), s. 80–82.

Pisząc przed kilkoma laty na temat wileńskiego Muzeum Ofiar Ludobójstwa prof. Jerzy Eisler ubolewał, że podobna placówka nie powstała jeszcze w Polsce⁹. Choć nie sposób nie zgodzić się z tą opinią, to jednak trudno nie zauważyć, iż szczególnie w ostatnim czasie wiele pod tym względem zmieniło się na lepsze. Dla porządku odnotujmy, że tylko w samej Warszawie działa już Muzeum Katyńskie jako filia Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Niepodległości, Muzeum ks. Jerzego Popiełuszki, zamordowanego w 1984 r. przez funkcjonariuszy SB, natomiast w 2007 r. powołano do życia Muzeum Zbrodni Głównego Zarządu Informacji WP, które znajduje się w podziemiach budynku zajmowanego przez GZI przy ul. Chałubińskiego. Jest rzeczą niesłychanie istotną, aby – głównie z myślą o młodym pokoleniu – nowo powstające placówki tego typu odpowiadały standardom XXI w., wykorzystując różnorodne nowoczesne techniki komunikacji audiowizualnej i multimedialnej. Godnym naśladowania przykładem może tu być istniejące od 2004 r. Muzeum Powstania Warszawskiego¹⁰. Te wymogi ma także spełniać Muzeum Historii Polski z rozbudowaną ekspozycją dotyczącą dziejów najnowszych oraz mające powstać Muzeum Komunistów. Również w innych miastach naszego kraju powstają podobne placówki, jak choćby w Poznaniu, gdzie działa Muzeum Czerwca '56. Należy również dodać, że od 2006 r. Instytut Pamięci Narodowej realizuje projekt naukowo-badawczy pt. *Śladami zbrodni*, którego celem jest odszukanie i udokumentowanie miejsc zbrodni popełnionych przez komunistyczny aparat represji (np. siedziby NKWD, UB, GZI, więzienia, areszty, obozy pracy, a także miejsca egzekucji i tajnych pochówków). Z kolei zaprezentowany w 2007 r. przez Biuro Edukacji Publicznej IPN projekt edukacyjny o tej samej nazwie ma służyć przede wszystkim zachowaniu w pamięci i upowszechnieniu wiedzy o zbrodniach komunistycznych szczególnie wśród młodego pokolenia. Jest to ważne tym bardziej, że do dzisiaj w Polsce nie powstała placówka muzealna, która w pełni dokumentowałaby zbrodnie komunistyczne, które – jak się szacuje – dotknęły około 250 tys. osób¹¹.

¹⁰ Muzeum Powstania Warszawskiego mieści się w dawnym budynku elektrowni tramwajowej, wzniesionej w latach 1904–1908 przy ul. Przyokopowej 28. Muzeum otwarto 31 VII 2004 r., w przededniu 60. rocznicy Powstania. Szerzej: *Opuszczeni bohaterowie Powstania Warszawskiego*, oprac. W. Bartoszewski (tekst), A. Bujak (fotografie), Kraków 2008.

¹¹ Pojęcie *zbrodni komunistycznej* precyzuje ustawa z 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Zob. Dz.U. RP, 1998, nr 155, poz. 1016.